

İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler

Murat AĞARI*

ABSTRACT

Geographic work of Ibn Hurradabih, al-Mamalik and al-Masalik has also cultural and economical value. These invaluable accounts have been helpful for middle-East historians. These accounts can be essentially divided into three chapters:

- Geographic accounts
- Cultural Accounts
- Economical Accounts

By the means of these precious information, to study Middle-East history has been not only amusing but also easy.

KEYWORDS: *Ibn Hurradabih, al-Mamalik and al-Masalik, Geography, Culture, Economy*

Giriş

“Tarihî Coğrafya” olarak adlandırılan alanın erken dönem baş yapıtlarından birisi de İbn Hurdazbih’in “el-Memâlik ve'l-Mesâlik” adlı eseridir.² “Yollar ve Ülkeler Kitabı” olarak Türkçeleştirebileceğimiz bu eser, adından da anlaşıldığı üzere hem yollardan ve hem de ülkelerden bahsetmektedir. Tıpkı bu tarzın diğer eserlerinde olduğu gibi, bu eserlerden hareketle dönemin dünyası hakkında bilgi edinmek ve bir profik oluşturmak olanaklıdır.

Bu tarz kitaplarda öncül bilgiyi coğrafi malumat oluşturmaktadır.³ Fakat en az onun kadar yer tutan bir başka bilgi türünü ise “tarihî içerikli olanlar oluşturmaktadır. Bunların dışında kalan kültürel içerikli olanlar da bu bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde bir bütün oluşturmakta ve bize dönem dünyasını anlamada yardımcı olmaktadır.

İbn Hurdazbih'in eseri ise bu zaviyeden bakıldığında daha ziyade iki farklı alanda yoğunlaşmaktadır. Bunların çoğunluğunu coğrafi olanlar oluştursa da, en az coğrafi olanlar kadar kültürel içerikli olanlar da eserde yer işgal

* **Yrd. Doç. Dr.**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü (muratagari@yahoo.com).

2 “Tarihî Coğrafya” alanı ile ilgili olarak müracaat ediniz: Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul: Kitabevi yay. 2002

3 Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, çev: M. Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002

etmektedir. İçerik açıdan bakıldığında Yakubî'de olduğu kadar tarihî içerikli bilgi içermediği görülmektedir.⁴

Kitabın içeriğine geçmeden önce İbn Hurdazbih'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verelim:

I. İbn Hurdazbih/Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdazbih el-Bağdadî el-Fârisî'dir.⁵ Aslen İranlıdır.⁶ Erken dönem İslâm coğrafyacılarındandır.⁷ Bu nedenle kimi kaynaklarda "İslâm coğrafyacılarının babası" olarak nitelenmektedir.⁸ Ataları Zerdüşt olmasına rağmen ailesinden büyük babası Bermekiler döneminde İslâm dinine girmiştir. Babası Me'mun döneminde Taberistan valisiydi.⁹ Onun döneminde Belâzur, Şiraz ve Deylem fethedilmişti.¹⁰ Horasan'da doğmasına rağmen Bağdat'ta yetişmiştir.¹¹

Seçkin bir aileye mensup olan İbn Hurdazbih, iyi bir eğitim görmüş, Abbasî halifesi Mu'temid (H.256-272/869-885) zamanında Cibal yöresinde berîd sorumlusu olarak görev yapmıştır.¹² Ancak bu göreve ne zaman tayin edildiği ve ne kadar kaldığı bilinmemektedir.¹³ Berîd teşkilâtına mensup olan-

- 4 Yakubî'nin içeriği ile ilgili olarak bakınız: Murat Ağan, "Ya'kubî'nin Kitabı'l-Buldan'ı", EKEV Akademik Dergisi, S. 17 (Güz-2003); ss. 187-198
- 5 İbn Nedim, *el-Fihrist fi Ahbari'l-Ulemai'l-Musannifin mine'l-Kudema ve'l-Muhaddisin ve Esmâi'l-Kütübühim*, neşr: R. Teceddüd, Tahran, 1971, 165; Katip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, *Keşfe'z-Zünun*, İstanbul: MEB yay., 1945, I, 1225; İ. U. Krichovsky, *Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafi'l-Arabi*, Arap. çev: Selahaddin Osman Haşim, Kahire, 1963, I, 255; C. Van Arendonk, "İbn Hurdazbih", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir: MEB yay., 1997, V/II, 755; Muhammed İsa Salih, *Mu'cemu's-Şâmil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-Matbu'*, Kahire, 1993, II, 268; F. Zeki Cezar, *Medahilu'l-Müellifin ve'l-Alamu'l-Arab hatta Âm 1210/1800*, Riyad, 1991, I, 425; Edmund Bosworth, "Ebn Khordadbeh", *The Encyclopaedia Iranica (EIR)*, California, 1998, VIII, 37; İnayettullâh Rıza, "İbn Hurdazbih", *Dairetu'l-Maarif Bozorku İslâmi (DMBI)*, Tahran, 1369, III, 209; M. Hadj-Sadak, "İbn Khurradadbeh", *The Encyclopaedia of İslam (EI)*, New Edition, Leiden, 1954, III, 839; Sayyid Sulayman Nadvi, "Early Muslim Geographers on India", *İslâmî Culture (IC)*, (1937), II/4, 488; Abdulkadir Mahmud Abdullâh, *Masâdiru Tarihu'l-Cezireti'l-Arab*, Riyad, 1979, II, 286; M. A. Tolmacheva, "İbn Khurdadbeh", *Dictionary of the Middle Ages (DMA)*, (Newyork, 1989), VII, 243; Abdurrahman Hamid, *A'lamu'l-Cuğrafiyyin el-Arab (ve Muktefu min Asarihim)*, Dimeşk, 1995, 106; S. M. Ahmed, "İbn Hurdadbeh", *Encyclopedia of the History of Sciences, Technology and Medicine in Non-Western Cultures (EHSTM)*, 423
- 6 İbn Nedim, 165; İ. U. Krichovsky, I, 255; C. V. Arendonk, *İA*, V/II, 755
- 7 İbn Nedim, 165; İ. U. Krichovsky, I, 255; C. E. Bosworth, *EIR*, VIII, 37; M. A. Tolmacheva, *DMA*, VII, 243
- 8 İbn Nedim, 165; İ. U. Krichovsky, I, 255; M. A. Tolmacheva, *DMA*, VII, 243
- 9 İbn Nedim, 165; İ. U. Krichovsky, I, 255; C. V. Arendonk, *İA*, V/II, 755
- 10 İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, tah: M. Mahzum, Beyrut, 1988, Muhakkikin önsözü, 8
- 11 C. E. Bosworth, *EIR*, VIII, 38
- 12 S. S. Nadvi, *IC*, 488; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, haz: Y. Kanar, İstanbul: Endülüs yay., 1991, 422; Philip Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev: S. Tuğ, İstanbul: Boğaziçi yay., 1980, I, 588; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, 11
- 13 C. V. Arendonk, *İA*, V/II/755

lar halifeler adına istihbarat toplamakla görevli olduklarından dolayı halifelerin güvenini kazananlar arasından seçilirdi. Halifeler Berîd mensuplarının gönderdiği bilgiler ışığında yöre ile ilgili kararlarını verirdi. Berîd mensupları Halifeye yönetim ile ilgili bilgilerin yanısıra, yörenin iktisadî ve kültürel durumu hakkında da geniş bilgiler aktarırlardı. İbn Hurdazbih de yöre ile ilgili bilgi verirken zaman zaman yörenin kültür ve medeniyetine de yer vermektedir.¹⁴

Berîd sorumlusu iken merkeze gönderdiği raporlarla dikkat çeken İbn Hurdazbih, başarılı bir berîd görevinden sonra Bağdat'a çağrıldı. Bağdat'ta Halife'nin oluşturduğu âlimler topluluğu arasında yer aldı. İbn Hurdazbih, edebiyat ve tarih alanında geniş bir kültüre sahipti. O bu geniş kültüründen dolayı Abbâsî sarayında kendisine önemli bir yer edindi. Halife'ye edebiyat ve müzik tarihi ile ilgili bilgiler aktardığı gibi bu alanda bir takım kitaplar da yazdı.¹⁵ Eserini H. 232/M. 846-47 yıllarında kaleme almıştır. Bunun ikinci nüshası ise H. 272/M. 885/86 yıllarında yazılmıştır.¹⁶

Orjinal tarzda coğrafya eseri telif eden ilk kişi olması hasebiyle¹⁷ daha sonraki coğrafyacıardan Ceyhanî, İbnu'l-Fakih ve Makdisî gibi müellifler kendisinden istifade etmişlerdir.¹⁸ İbn Hurda'z'bih'in H.300/M.912/913 yılına doğru vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁹

İbn Hurdazbih'in eserleri tarih, coğrafya, edebiyat ve eğlence tarihi ile ilgilidir. Bunlardan edebiyata dair olanlar fazla tanınmamalarına rağmen, tarih ve coğrafyaya ait olan eserlerinin ünü günümüze kadar ulaşmıştır.

Çeşitli alanlarda eser veren müellifin kaynaklarda zikri geçen kitapları şunlardır: *Kitabu Edebû's-Semâ'*, *Kitabu Cemheretü'l-Ensabu'l-Furs ve'n-Nevafi*, *Kitabu't-Tabîh*, *Kitabu'l-Lehv ve'l-Melâhî*, *Kitabu's-Şarab*, *Kitabu'n-Nudemâ ve'l-Culesa*, *Kitabu'l-Envac* ve meşhur eseri *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*.²⁰

İbn Hurdazbih'in coğrafyaya dair olan *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri muhtemelen Abbâsî saray teşkilâtına mensup birinin isteği üzerine yazılmıştır. Eserde yazarın gözlemlerine dayanan oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.²¹

Eserin değişik kütüphanelerde yazmaları bulunmaktadır. İbn Hurdazbih'in bu eseri önce Barbier de Meynard tarafından 1865 yılında yayınlandı.²² Daha sonra de Goeje bu değişik nüshaları göz önüne alıp Arap Coğrafya Eserleri Serisi (ACES)'nin 6. cildi olarak 1889'da yayınlamıştır.²³ Bu eser, Kudame b. Ca'fer'in *Kitabu'l-Harac*'i ile beraber basılmıştır. Bu şekilde daha

14 İ. U. Krichovsky, I, 255

15 İ. U. Krichovsky, I, 255; C. V. Arendonk, *IA*, V/II, 755; R. Şeşen, 12

16 İbn Hurdazbih, *Mesâlik*, Önsöz, 9

17 M. Hadj-Sadak, *EI*, III, 839

18 C. E. Bosworth, *EIR*, VIII, 37

19 Katip Çelebi, I, 1225

20 İbn Nedim, 165

21 P. Hitti, I, 588

22 M. İ. Saliha, 268

23 C. V. Arendonk, *IA*, V/II, 755

sonraki baskısı 1928 yılında Bağdat'ta gerçekleştirilmiştir.²⁴ Bizim üzerinde çalışmış olduğumuz nüsha ise Muhammed Mahzum tarafından hazırlanan Beyrut baskısıdır. Bu baskıda Kudame b. Cafer'in *Kitabu'l-Harac*'ı bulunmamaktadır. İbn Hurdazbih, bu eserinde Müslüman dünyanın ana ticaret yollarının tam bir haritasını ve izahını çıkarmıştır.²⁵ Ancak De Goeje tarafından yapılan baskıda harita bulunmamaktadır.

II. Eserin İçeriği

Genel olarak değerlendirildiğinde, coğrafi ve kültürel içerikli bilgilerin bir araya gelmesi ile oluşmuş bir bütünlük olarak bakılabilecek bir eser niteliğindedir. Eserin başında İbn Hurdazbih bu eseri yazma amacını şu sözlerle dile getirmektedir: "Allâh dünyanın yollarını, ülkelerini, özelliklerini, uzaklıkları ve yakınlıkları, mamur olan yerler ile metruk olan yerlerini, bu yerler arasındaki uzaklıkları vermeyi ve yollar ile geçişlerin çizimini benden öncekilerin yaptığı şekliyle yapmayı nasip etsin. Anladım ki Batlamyus,²⁶ sınırları açıklamıştı ve arzın nitelikleri hakkında yabancı bir dilde izahlarda bulunmuştu. Bunları anlamak için ben, bu bilgileri bu dilden gerçek dile (Arapça) aktardım. Onun çizdiklerini daha doğru olarak, bütün yönleri ile çizdim. Zira sizlerin arzuladığı şekilde geniş olmasını arzuldum; ve bunun gibi, uzakta olanın görüntümüş gibi olmasını, yakın olanın da bilinmesini arzuldum."²⁷

Kitabını yazma amacını bu şekilde dile getiren İbn Hurdazbih, kendi diliyle eserini şu şekilde takdim etmektedir: "İbn Hurdazbih tarafından telif edilmiş olan yeryüzünün niteliği ve yaratılışın yapısı ve üzerinde bulunan dünyanın değişik yerlerine olan bütün yolların ve ülkelerin, memleketlerin halklarının kibleleri hakkında olan bir kitaptır.

İbn Hurdazbih'in genel nitelikleri yukarıdaki şekilde olan eserindeki bilgileri üç farklı kategoride değerlendirme olanağı vardır:

24 M. İ. Saliha, 268

25 İsmail Raci-Luis Lamia Faruki, *İslam Kültür Atlası*, çev: M.O. Kibaroglu- Z. Kibaroglu, İstanbul, 1991, 363

26 Coğrafya üzerine çalışan bütün yazarlar, Batlamyus (İ.Ö. 150)'ün çalışmalarına büyük saygı duyarlar. Batlamyus, antik dünyanın devi gibidir ve etkisi hala hissedilmektedir. Astronom ve coğrafyacı olan Batlamyus, insanlığı bu iki bilim dalında seçkin bir yere ulaştı. 14 yüzyıl boyunca Batlamyus'un "Almagest" adlı eserinde açıkladığı astronomi ile ilgili teoriler, tartışmasız bir etki uyandırdı ve ancak Newton tarafından çürütüldü. Onun "Geographia"sı 1500 yıl boyunca İslam ve Hıristiyan dünyasına hakim oldu. İskenderiye'de yaşayan Batlamyus, döneminin en büyük kütüphanesine girme, Tir'li Marinos ve Eratostenes'in çalışmalarını değerlendirme ve kendinden öncekilerin, yüzyıllar boyu zahmet çekerek elde ettikleri bilgiyi edinme imkânına sahip oldu. Doğu ile batının ticaret merkezi olan İskenderiye'ye gelen alim, tacir, gezgin ve diğer ziyaretçilerle kişisel bağlantı kurarak bu bilgileri doğrulama ve bunlara eklemelerde bulunma imkânı vardı. bütün bunları çağlar boyu coğrafyacılar tarafından takip edilen bir sistem ve dizge içerisinde sundu. enlem ve boylamların isimlerini ve metodunu ortaya koyan Batlamyus'tur. bkz: R. V. Tooley, "Batlamyus'a Kadar Hıristiyan Öncesi Dönem Coğrafyası", çev: M. Ağarı, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 2, (Van 2001), 403

27 İbn Hurdazbih, 13

- A. Coğrafi Nitelikli Olanlar
- B. Kültürel Nitelikli Olanlar
- C. Ekonomik Nitelikli Olanlar

Şimdi bu iki ayrı motifi ayrı ayrı değerlendirelim:

A. Coğrafi Nitelikli Bilgiler

İbn Hurdazbih'in eserinde yer alan coğrafî bilgileri değişik başlıklar altında sınıflamak mümkündür. Bunların başında ise yollar ve güzergâhlar ile ilgili olanı gelmektedir.

1. Yollar ve Güzergâhlar

Adından da anlaşılacağı üzere bir "yol kitabı" olan İbn Hurdazbih'in bu eserinde öncelikli coğrafi bilgiyi yollar ve mesafelerle ilgili olanlar oluşturmaktadır. İbn Hurdazbih dünyanın dört bir yanındaki yollar ve mesafeler hakkında aydınlatıcı bilgileri eserinde vermektedir. Örneğin doğu yönünde Çin'e giden yolu,²⁸ batıda ise Fustat-mağrib arasındaki yolu ve bu yollardaki konaklama yerlerini bize vermekte,²⁹ ayrıca gerek Ortadoğu³⁰ ve gerekse Kuzey ve Güney Arabistan'daki yollar ve güzergâhlar hakkında detaylı malumat vermektedir.³¹ Bütün detayları burada verme imkanımız olmadığından burada örnek olması bakımında bir kaç tanesini vermekle yetinelim:

- Bağdat- Basra Yolu

Bağdat'tan Medâin'e varırsın. Medâin'den ise Dîru'l-Âkûl'a varılır. Bu mesafede daha sonra sırasıyla Cerçerâyâ, Cebbul, Femu's-Silh, Vâsit, Nehrebân, Fârûs, Dîru'l-Ummâl ve Havânît gelir. Havânît'in devamında boş bir arazide yürümen gerekmektedir. Daha sonra karşınıza bir vadi çıkar. Buranın ardından Ebi'l-Esed nehri kenarından yürümen gerekmektedir. Buranın ilerisinde Dicle ve Ma'kil nehirlerini takip eder ve devamında Basra'ya doğru olan su akıntısını izler ve Basra'ya varırsın.³²

-Şaş ve Türk Toprakları Yolu

Merv'den Kuşmâhan'a kadar olan mesafe 5 fersahtır. Buradan Dîvâb'a 5 fersah, oradan Mansîfa 6 fersah, oradan Ahsâ'ya 8 fersah, oradan Bi'r-i Osman'a 3 fersah, oradan Âmul'a 8 fersahtır. Merv'den Âmul'a kadar olan mesafe toplam 36 fersahtır. Âmul'dan Belh nehri kenarına kadar olan mesafe 1 fersahtır. Yol buradan Ferber'e doğru ilerler ve bu mesafe de 1 fersahtır. Daha sonra bu yol Ferber'den itibaren çorak bir arazi üzerinden Hısın-ı Ümmü Cafer'e çıkar. İşte bu çorak arazideki mesafe 6 fersahtır. Buradan Beykend'e 6 fersah, oradan da Buhara'nın kale duvarına kadar 0.5 fersahtır. Âmul'den

28 İbn Hurdazbih, 67

29 İbn Hurdazbih, 79

30 İbn Hurdazbih, 75

31 İbn Hurdazbih, 111

32 İbn Hurdazbih, 60

Buhara'ya kadar olan mesafe toplam 19 mildir. Buhara'nın bir kalesi vardır. Ayrıca şehir mekezleri de bulunmaktadır. Bunlar: Kermîniyye, Tavâvîs, Bi-meckes, Verdâne, Ferber ve tacirlerin eğleştiği bir şehir olan Beykend'dir. Buhara'dan Şerağ'a kadar olan mesafe 4 fersah'tır. Buradan Tavâvîs'e 3 fersah, oradan Kevkeşibagan'a 6 fersah'tır. Buranın güneyinde Sîn Dağları vardır. Kevkeşibagan'dan Kermîniyye'ye 4 fersah, oradan Debûsiyye'ye 5 fersah, oradan Erbinçân'a 5 fersah, oradan Zermân'a 5 fersah, oradan Kasr-ı Alkâme'ye 5 fersah, oradan da Semerkand'a 2 fersah'tır. Buhara'dan buraya kadar olan mesafe toplam 39 fersah'tır. Semerkand'ın bir kalesi vardır. Ayrıca Nişabur'da olduğu gibi Semerkand'ın da şehir merkezleri bulunmaktadır. Bunlar: Debûsiyye, Erbinçân, Kuşâniyye, İştîhan, Kissü, Nesef ve Hucende'dir. Semerkand'dan sonra Bârkes gelir. Bu iki yer arasındaki mesafe 4 fersah'tır. Bârkes'ten Huşûfagn'a olan mesafe çorak bir arazi üzerinde 4 fersah'tır. Buradan Bûznemez'e 5 fersah, oradan Zâmîn'e çorak arazi üzerinde 4 fersah'tır. Zâmîn, Şaş toprakları ile Türk ülkelerine doğru olan yol ile Fergana yönüne olan yolun ayrıldığı noktadır.³³

Yukarıdaki şekilde coğrafi nitelikli güzergâhın dışında, ayrıca Hz. Peygamber'le ilgili olarak hicret esnasında takip ettikleri yolu da vermektedir:

-Hicret Ettiklerinde Hz. Peygamber(s) ve Ailesinin İzlediği Yol

Yola Mekke'nin aşağı kısmında bulunan Delîl'den çıktılar. Buradan ilerleyip Ufsan'ın aşağı kesimindeki deniz sahiline kadar geldiler. Burada yoldan ayrıldılar ve Kudayda'ya kadar bu şekilde yolun dışında ilerlediler. İlerledikleri bu mesafede su yoktu ve bu şekilde susuz olarak yollarına devam ettiler. Daha sonra Mer'e tepesini tırmandılar. Burayı tırmanınca Medlece-te'l-Mucâc'a vardılar. Mucac'dan Mercih yoluna doğru ilerlediler. Oradan Batn-ı Zî'l-Gadvayn'a, oradan Batn-ı Zât-ü Kişd'e, oradan da Ecrad'a ulaştılar. Buradan Zâ Semur'a doğru ilerlediler. Oradan Batn-ı A'dâ'ya bir diğer isimle Medlece-i Ta'hin'e vardılar. Oradan Isbâna'ya, oradan da Kâha'ya vardılar ve burada tırmanışa geçtiler. Buradan Rakûbe'nin solunda bulunan yolu izleyerek A'yâr Tepesi yolunu tuttular ve bu yolun sonunda Rîmâ'ya vardılar. Daha sonra da Kuba'da bulunan Benî Amr b. Avf'a ulaştılar.³⁴

İbn Hurdazbih'in eserinin dikkatleri çeken bir diğer yönü ise ticarî yol güzergâhlarını da vermiş olmasıdır. Eserinden o dönemin iticaret yollarını da öğrenme imkanı bulmaktayız. Bu yollar üç ayrı başlık halinde değerlendirilmiştir:

-Yahudi Tacirlerin İzledikleri Yol

Bu tacirler Arapça, Farsça, Rumca, Efrencçe, Endülüs dili ve Slav dili konuşabilmektedir. Bu tacirler, doğudan batıya ve batıdan da doğuya karada ve denizde yolculuk etmektedirler. Batıdan köle, esir, ipek kumaş, işlenmiş

33 İbn Hurdazbih, 36-37

34 İbn Hurdazbih, 114

deri, yaban eşeği, kürk ve kılıç getirmektedirler. Fehna'dan denize açılmakta ve Feramâ'da tekrar karaya çıkmaktadırlar. Ticaret eşyalarını sırtlarında Kulzum'dan Câr ve Cüdde'ye taşımaktadırlar. Buradan Sind, Hind ve Çin bölgesine geçerler. Çin bölgesinden de misk, avd, kâfûr ve Çinevi gibi şeyleri getirirler. Aynı yol üzere Kulzum'a geri dönüp yanlarında getirdikleri şeyleri Fermâ'ya getirirler. Buradan gemilere binerek Batı denizine açılırlar. Kimi zaman yolları Konstantiniyye'ye düşmekte ve Rumlardan alışveriş yapmakta dırlar. Bazan Efrenc melikinin ülkesine yolları düşmekte ve burada alışveriş yapmaktadırlar. Eğer isterlerse Efrenc ülkesinden ticaret malları almakta ve bunları Batı denizinden Antakya'ya götürmekte, burada karaya çıkmaktadırlar. Yolun üçte biri olan bir mesafeyi yürüyerek Fırat kıyılarına varmakta ve Fırat'tan gemilerere binerek Bağdat'a varmaktadırlar. Daha sonra Dicle'den gemilere binerler ve Übülle'ye varırlar. Übülle'den Amman, Sind, Hind ve Çin'e varmaktadırlar. Bu yolların bazıı diğer bazısına bağlıdır.³⁵

-Rus Tacirlerin İzledikleri Yol

Ruslar Sakâlibe'nin bir koludur. Bunlar işlenmiş deri, siyah tilki derisi, ve Slav ülkesinin uzak kesimlerinden kılıç getirmektedirler. Bunları Rum denizi kıyılarına kadar getirirler ve bunların 10/1'lik kısmını vergi olarak Rumlara sahibine verirler. Daha sonra Sakâlibe bölgesinin bir nehri olan Tennîs nehrinde ilerlerler ve Hazar bölgesinin bir şehri olan Hamlic'e varırlar ve buranın melikine de bu malların 10/1'i oranında vergi verirler. Buradan Cercân denizine varırlar ve bunun kıyısında bulunan Ahabbû'ya çıkarlar. Bu denizin çapı 500 fersahtır. Cercân'dan ticaret eşyalarını develer üzerinde Bağdat'a götürürler. Bunlardan Slav köleler istenmekte ve bunların Hıristiyan oldukları dile getirilmektedir. Bunlar için de cizye ödemektedirler.³⁶

-Tacirlerin Karada İzledikleri Yol

Bu tacirlerden birisi Endülüs'ten veya Efrenc bölgesinden yola çıktığında öncelikle Sûsu'l-Aksâ'ya varır. Oradan Tanca'ya, İfrikiyye'ye, oradan Mısır'a, oradan Remle'ye, oradan Dımaşk'a, oradan Kûfe'ye, oradan Bağdat'a, oradan Basra'ya, oradan Ahvaz'a, oradan Fâris'e, oradan Kirman'a, oradan Sind'e, oradan Hind'e ve oradan da Çin'e ulaşırlar. Eğer Rum ülkelerine gitmek isterlerse Slav ülkelerinin arkasındaki Rum topraklarından yola çıkarlar ve buralardan Hamlic'e varırlar. Hamlic, Hazar topraklarının bir şehridir. Sonra yolculuklarını Cercân denizinde sürdürürler ve bu yol vâsıtasıyla Belh ve Maveraünnehir'e, oradan da Vurût-u Toguzguz'a varırlar. Oranın devamında da Çin'e ulaşırlar.³⁷

2. Astronomik İçerikli Bilgiler

İbn Hurdazbih bu tarz malumatı kitabının girişinde vermektedir: "Yeryüzü kürenin yuvarlak olması gibi dairevidir. Yumurtanın sarısı gibi feleğin

35 İbn Hurdazbih, 131-132

36 İbn Hurdazbih, 132

37 İbn Hurdazbih, 132

ortasında durmaktadır. Dünyanın çevresinde rüzgârlar yer almaktadır. Bu rüzgârlar, bütün yönlerden arzı feleğe doğru çekmektedir. Dünyanın yapısı şu şekildedir: Rüzgârlar nesnelerdeki hafif şeyleri kendisine doğru çekici bir konumdadır; arz ise nesnelerdeki ağır şeyleri kendisine doğru çekicidir. Zira yeryüzü demiri çeken taş (mıknatıs) konumundadır. Yeryüzü, Hatt-ı İstivâ (Ekvator) ile ikiye bölünmüştür. Bu ekvator çizgisi doğudan batıya doğrudur. Bu çizgi yeryüzünün uzunluğudur ve tıpkı burçlar kuşağının (-zodyak) felekteki en büyük hat olması gibi, yerküre üzerindeki en büyük enlemdir. Yerkürenin boylamı, etrafında Sühey'l'in³⁸ döndüğü güney kutbundan, etrafında Benâtu Na's'in³⁹ döndüğü kuzey kutbuna doğrudur. Yeryüzünün dönüşü Hatt-ı İstivâ (Ekvator) bölgesinde 360 derecedir. Her bir derece 25 fersah, her fersah 12.000 zir'adır. Bir zir'a 24 esba' (parmak); bir esba' (parmak) 6 habbet-u şa'îr (arpa tanesi)'dir. Bu arpa taneleri ucuca değil de yan yana dizilmiş şekildedir. Bu şekilde 9.000 fersaktır. Ekvatorla her bir kutup bölgesi arasında 90 usturlab derecesi vardır. Bunun dönüşü yukarıdan aşağıya doğrudur. Yeryüzündeki bayındırlık ekvator çizgisinden sonra 24 derecedir. Buranın geriye kalanı çoraklaşmış arazi ve büyük bir denizdir. Biz yeryüzünün kuzey kesimindeyiz. Güney kesimi harap ve sığağlı şiddetli bir durumdadır. Bizim altımızda kalan bu yarıda ikâmet yoktur. Kuzey ve güneydeki bütün araziler toplam 7 iklimdir.⁴⁰ Batlamyus'un kita-

38 Bir yıldız ismi. "Büyükayı" denen yıldız kümesinin kuyruk ucunda bulunan en sönük yıldız.

39 Bir yıldız ismi. Gökyüzünün güney yarımküresinde görünen, parlak ve büyük bir yıldız.

40 "Yedi İklim" ifadesi Ortaçağ İslâm coğrafyacıları arasında çok kullanılan bir terimdir. Bu şekilde dünyayı yedi farklı bölgeye ayırmışlar ve bu sayede değerlendirmeleri daha pratik yapma imkanına kavuşmuşlardır. Bu terim ile ilgili olarak şu kısa bilgiyi vermek aydınlatıcı olacaktır: İslâmî coğrafya metinlerinde tanımlayıcı coğrafya ile sembolik coğrafya çoğu zaman içiçedir. Bu nedenle modern anlamda bilimsel coğrafya'nın nerede bitip; yönleri, dağları, ırmakları, adaları v.b. semavi dünyanın sembolleri olarak kullanan "kutsal" coğrafyanın nerede başladığı pek belli değildir. Müslümanların dünya kavramı, her zaman merkezi bir yere sahip olan kozmik dağ (Kaf) ve semavi düzenin yeryüzündeki sembolleri olan (bu yüzden göklerde de karşılığı bulunan) yedi iklim kavramlarıyla yönlendirilmiştir. Bu astrolojik sembolizm içinde de dile getirilmiştir. Her iklim bir gezegene ve bir zodyak işaretine bağlıdır. Yedi göğe karşılık gelen yedi iklim; Babilliler, Grekler ve eski İranlılar tarafından da biliniyordu. Yalnız İranlıların yedi iklim anlayışı boylamsal değil eş-merkezci bir anlayıştı. Kur'an-ı Kerim de yedi kat gök ve yerden söz etmekte; ve Müslüman coğrafyacılar bunu gelenekteki yedi iklim olarak yorumlayıp çeşitli bölgelerle ilgili ayrıntılı çalışmalarını bu çerçevede sürdürmüşlerdir. İslam öncesi İran coğrafyası, Pehlevice Perseng kelimesinden gelen Arapça berzah kelimesinin de gösterdiği gibi, o dönemlerde Arap coğrafi tasavvurlarını etkilemişti. Eski İranlılar yeryüzünü bir melek şeklinde görmüşler, ve yüksek seviyede gelişmiş bir coğrafyaya ulaşmışlardı. Dünyayı yedi bölgeye (kişver) ayırmaları yedili manevi hiyerarşinin yeryüzündeki bir yansımasını oluşturuyordu. Gerek Grek iklimler şemasında ve gerekse Fars kişverler şemasında yedi rakamının sembolik anlamının tamamen bilincinde olan İslam coğrafyacıları üzerinde derin tesirlerde bulundu. Aynı şekilde eski İranlılar merkezi kozmik dağı, Kur'an'da da zikredilen Kaf dağına dönüştü ve hiç değilse büyük sayıda İslam coğrafyacıları arasında alemin merkezi bölgesi, İslam dünyasının merkezi olan ve Müslümanlara göre semavi eksenin yeryüzünden geçtiği noktayı teşkil eden Mekke'ye tekabül edecek şekilde yeni bir tarzda kavrandı. (Bkz: S. Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, çev: N. Avcı, İstanbul: İşaret yay., 2. bsk., 1998, 99) Aynı durum Ortaçağda Makrobüs ve Martianus Capella'nın eserlerinde de görülmektedir. Bu haritalarda yaşanabilir dün-

bında ifade ettiğine göre, onun döneminde yeryüzündeki şehirlerin sayısı 4.200'dü.⁴¹

3. Ülkelerin Kiblesi

İbn Hurdazbih, coğrafi açıdan "kible" konusunu ayrı bir başlık olarak ele almıştır: Ermenistan, Azerbaycân, Bağdat, Vâsıt, Kûfe Medâin, Basra, Hulvan, Dinever, Nihâvend, Hemedan, İsfahan, Rey, Taberistan, Horasan'ın tümü, Hazar bölgesi ve Hind Keşmiri'nin güney yönü(Kible), Kâbe'nin kapısının bulunduğu duvara doğrudur. Burası kuzey kutbunun sol tarafından doğuya doğrudur. Ancak Tibet, Türk, Çin ve Mansûra bölgesinin kiblesi, doğunun orta yerinden Hacerü'l-Esved'e 8 birim arka tarafındadır. Yemen'in kiblesi ve namazlarının yönü ise Kâbe'nin Yemânî köşesine doğrudur. Namaz kıldıklarında onların yüzleri Ermeni halkının yüzleri ile karşı karşıyadır. Magrib, Afrika, Mısır, Şam halkının kibleleri batının ortasıdır. Namazları ise Şâmî köşesine doğrudur. Namaz kıldıklarında yüzleri Mansûra halkının yüzlerine dönüktür. İşte bunlar, kavimlerin kibleleri ve namaz kıldıkları esnada döndükleri yönleridir.

4. Nehirler ve Çıkış Yerleri

İbn Hurdazbih'in eseri,ndeki bir başka önemli coğrafi başlığı da nehirler ve çıkış yerleri oluşturmaktadır. Bu başlık altında toplam 25 nehirden bahsetmektedir. Şimdi bunlara önemli nehirlerden örnekler verelim:

-Ceyhun nehri

Belh bölgesinin bir nehri olan Ceyhun, Tübbeb dağlarından çıkmaktadır. Bu nehir Belh, Tirmîz, Kürtlerin bir şehri olan ve köyleri bulunan Husâsek, Âmul, Herâmîrî, Firber, Harezmi şehirlerinden akarak geçer ve Cercân denizine ve Kurden gölüne dökülür.⁴²

-Fırat nehri

Kâlikâlâ yöresinin bir nehri olan Fırat nehri Rum topraklarından geçmektedir. Pek çok akarsu bu nehre katılmaktadır. Örneğin, Şimşat bölgesinin bir nehri olan Arsinâs buna katılmaktadır. Fırat nehri, önce Kemah'a gelir; Malatiyye'den iki mil ilerler. Buradan Cebeletâ'ya ve Sumeysat'a ulaşır. Buradan itibaren gemileri ve gemilerle dolaşanları taşımaya başlar. Buradan itibaren Irak bölgesinin ekilebilir arazilerine(Sevâd) gelir. Bu nehirde bazı küçük nehirler Bağdat'ın ekilebilir arazilerinde kollara ayrılmakta ve Dicle'ye dökülmektedir. Fırat'tan ayrılan bazı kollara ise Kûfe'ye yönelir ve bu böl-

ya beş veya yedi iklim bölgesine ayrılıyordu. Bu iklim bölgeleri Arap alimlerinin iklim teorilerinden alınarak geliştirilmişlerdi.(Bkz: Turgut Bilgin, *Genel Kartografya(Kartografyanın Tarihçesi, Projeksiyonlar, Harita Alma ve Yapmanın Esasları)*, İstanbul, İÜEF yay., 1983, 29)

Bunun dışında yedi iklim tertibine uymayan müellifler de vardı.(Bkz: Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, İSAR, 1998, 95)

41 İbn Hurdazbih, 15-16

42 İbn Hurdazbih, 149

genin ekilebilir arazilerini baştan başa geçer. Fırat nehri Medâin'in alt kesimlerinde Dicle'ye dökülür.⁴³

-Dicle nehri

Dicle'nin çıkış yeri ise Âmid dağlarındandır. Selese dağlarından geçerek ilerler. Tıpkı Fırat gibi o da sularını Erminiyye bölgesinde bulunan pekçok su kaynağından almaktadır. Daha sonra Beled'e varır. Buradan itibaren sularında gemiler ve gemilerle yolculuk edenler dolaşmaya başlar. İki Zap suyu, iki farklı nehir ve iki başka akarsu bu nehrin sularına katılmaktadır. Daha sonra Dicle, Übülle nehri ile birleşmekte; bu iki nehrin birleşimi de Doğu denizine katılmaktadır.⁴⁴

-Nil nehri:

Mısır bölgesinin bir nehri olan Nil'in doğduğu yer Yemen'de bulunan Kamer dağıdır. Ekvator dairesinin arka kısmında kalan Bahretein'e dökülmektedir. Bu nehir Nûbe arazisini dolaşarak Mısır topraklarına gelir. Bazısı Dimyat bölgesinde Rum denizine dökülmekte, geriye kalanı ise bir kola ayrılarak Fustat'a kadar gelmektedir. O da bu civarda Rum denizine dökülmektedir.⁴⁵

5. Dünyanın Yerleşik Olan Dört Kesimi

İbn Hurdazbih'in eserinde coğrafi açıdan üzerinde durduğu bir diğer önemli konudur. Kendisi yaşanabilir dünyayı dörde ayırmaktadır:

-Arûfâ:

Bu bölgenin içerisinde Endülüs, Sakâlibe, Rum, Efrenc, Tanca yer almakta ve sınırını Mısır oluşturmaktadır.

-Lûbiye:

Bu bölgenin içerisinde Mısır, Kulzum, Habeş, Berber ülkesi ile Güney denizine kadar olan yerler bulunmaktadır. Bu topraklarda domuz temiz olarak kabul edilmemekte, yaban eşiği, geyik ve tavus kuşu bulunmamaktadır.

-Asyûfya:

Bu bölgenin içerisinde Tihâme, Yemen, Sind, Hind ve Çin toprakları yer almaktadır.

-İskûtiya:

Bu bölgenin içerisinde Erminiyye, Horasan, Türk ve Hazar bölgeleri yer almaktadır.⁴⁶

43 İbn Hurdazbih, 149-150

44 İbn Hurdazbih, 150

45 İbn Hurdazbih, 151

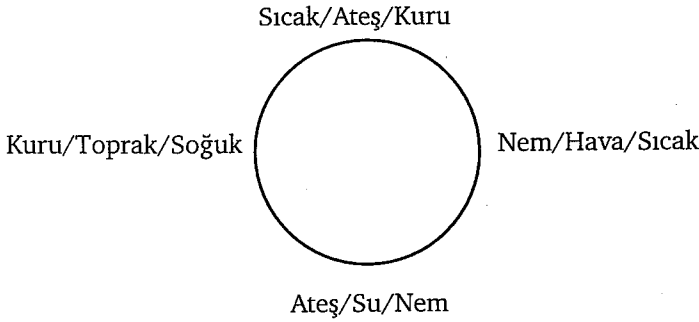
46 İbn Hurdazbih, 132-133

6. Haram Bölgenin Sınırları

İbn Hurdazbih'in eserinde coğrafi açıdan önemsedığı konulardan bir başkasını da bu başlık oluşturmaktadır. İbn Hurdazbih'e göre Haram bölgenin sınırları aşağıdaki gibidir: "Haram bölgenin sınırları Medîne yolundan 3 mil, Cüdde yolundan 10 mil, Yemen yolundan 7 mil, Taif yolundan 11 mil, Irak yolundan ise 6 mildir. Mescid-i Haram'ın uzunluğu 370 zirâ', eni ise 15 zirâ'dır. Beyt ise 24 zirâ'ya 24 zirâ' uzunluğundadır. Hacerü'l-Esved'in çevresi 50 zirâ'dır. Tavaf mesafesi 107 zirâ'dır. Kâbe'nin yukarıya doğru kalınlığı (yüksekliği) 20 zirâ'dır. Mekke Adem(a)'ın yurdu idi. Hâlâ milletler burayı ululamayı ve ta'zimi sürdürmektedirler. İbrahim(a) Beyt'in yerini tekrar buldu ve oğlu İsmail(a) ile onun temellerini tekrar yükseltti.

7. Varlığın Doğası

İbn Hurdazbih, dünyayı dörde bölerek, bu dünyanın tabii yapısını aşağıdaki şekilde anlatmış ve bu bölgelerin tabiatlarını farklı farklı izah etmiştir:



Hakimler bu daireyi dünya şeklinde tasavvur etmişler ve Cenabı Allâh'ın lütfuyla 4 tabii unsuru ortaya koymuşlardır. Bu dört tabii unsurun bir kısmı diğer bir kısmı ile sıcakın sıcakla ya da soğüğün soğukla olan birlikteliği gibi bir araya gelmektedirler. Bu şekilde, bu dünyada bu dört unsurdan Allâh-u Teala dünyayı yaratmıştır. Bunların arasında hem zıtlıklar ve hem de benzerlikler söz konusudur.

1. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri sıcak ve kurudur. Özelliği hava ve kandır. İlkbahar ve çocuğa karşılık gelmektedir. Doğu, bu bölgeye aittir ve rüzgârı güneydir. Saati 1., 2. ve 3.'dür. Kuvveti ise kuvvetlerden tabii ve sindirici kuvvettir. Zevklerden ise tatlıya, yıldızlardan Ay ve Zühreye karşılık gelir. Burçları ise Hamel, Sevr ve Cevzâ'dır.

2. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri nemli ve sıcaktır. Özelliği ateş ve öddür. Yaz ve gençliğe karşılık gelmektedir. Teymen bu bölgeye aittir. Rüzgârı Sabâdır.

Saati 4., 5. ve 6.'dır. Beden kuvvetlerinden nefsanî ve hayvanî kuvvetlere karşılık gelmektedir. Tatlardan ise acı bunun karşılığıdır. Yıldızlardan Merih ve Güneşe karşılık gelir. Burçları ise Sertan, Esed ve Sünbüle'dir.

3. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri soğuk ve nemlidir. Özelliği toprak ve siyah sudur. Sonbahara, orta yaşa karşılık gelmektedir. Cerbâ'ya bu bölgeye aittir. Saati 7., 8. ve 9.'dur. Kuvvetlerden tutma gücüne, tatlardan ise ekşiye karşılık gelmektedir. Yıldızlardan Zühal, burçlardan Mizan, Akreb ve Yay bunun karşılığıdır.

4. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri soğuk ve kurudur. Özelliği su ve balgamdır. Mevsimlerden kışa, büyük kişiye karşılık gelmektedir. Magrib bu bölgeye aittir. Saati 10., 11. ve 12.'dir. Tatlardan tuzlu, yıldızlardan Müşteri ve Utarid, burçlardan ise Cedy, Delû ve Havt'a bu kuşağın karşılığıdır. Kuvvetlerden ise savunma kuvvetine karşılık gelmektedir.⁴⁷

İbn Hurdazbih'te karşımıza çıkan coğrafi malumat genel hatları ile bu kadardır. Şimdi de kültürel malumatı izah edelim:

B. Kültürel Nitelikli Bilgiler

Değişik alanlara ait farklı kültürel malumatı İbn Hurdazbih'in eserinde bulmak olanaklıdır. Biz şimdi bu başlık altında dikkatimizi çekenleri vermeye çalışalım:

1. Yeryüzündeki Irklar ve Menşei

İbn Hurdazbih bu konuda aşağıdaki malumatı vermektedir: "Efrîzûn yeryüzünü üçe bölmüştü. Şeram olarak da bilinen Selem Batı'daki topraklara hâkim oldu. Rum ve Soğd melikleri bunun soyundandır. Tûc olarak da bilinen Tûş ise Doğu'daki topraklara hâkim oldu. Türk ve Çin hükümdarları bunun soyundandır. İrac olarak bilinen İran ise İranşehr olarak da bilinen Irak topraklarına hâkim oldu. Kisralar ile Irak'da hâkimiyet kuran meliklerin onun soyundandır."⁴⁸

2. Hükümdar Lâkapları

İbn Hurdazbih'in eserinden Ortaçağ döneminde kullanılan kral lakaplarını öğrenme imkanı bulmaktayız: "Genellikle "Kisra" denilen Irak hükümdarlarına "Şehinşâh" denilmektedir. Genellikle "Kayser" olarak isimlendirilen Rum hükümdarlarına "Basîl" denilmektedir. Türk, Hazar ve Tübbet (Tibet) hükümdarlarının hepsine birden "Hakan" denilir. Ancak Harluklar hükümdarlarına "Cebguye" diye isimlendirirler. Sîn hükümdarlarına "Bağbûr" denir. Bunlar Ferizun'un soyundandır. Hind hükümdarlarının büyüklerine

47 İbn Hurdazbih, 135-136

48 İbn Hurdazbih, 29

“Belharâ” derler. Yani “hükümdarlar hükümdarı” demektir. Yine Hind hükümdarlarına “Câbe”, Tâfân ve Cürz hükümdarlarına “Gâbe” ve “Rahmâ”; Kâmrûn ve Zâbec hükümdarlarına “Feteceb”, Nûbe hükümdarlarına “Kâbîl”, Habeş hükümdarlarına “Necâşî”, Cezayir hükümdarlarına “Mihrâc” ve Sakâlibe hükümdarlarına ise “Kinâz” denilmektedir.

-“Erdeşîr Şâhin” Olarak İsimlendirilen Hükümdarlar

Buzurk Kûşân Şâh, Keylân Şâh, Bûz Erdeşiyân Şâh (yani Musul şahı), Meysân Şâh, Buzurk Erminiyân Şâh, Azerbâzkân Şâh, Sicistan Şâh, Merv Şâh, Kermanker Şâh, Bedeşvârke Şâh, Yemân Şâh, Tâziyân Şâh, Kâzeş Şâh, Bercân Şâh, Umûkân Şâh, Sâbiyân Şâh, Meşkezdân Şâh (yani Horasan şahı), Lân Şâh (yani Mukan şahı), Berâşkân Şâh (yani Azerbaycân şahı), Kufs Şâh (yani Kirman şahı), Mukran Şâh (yani Sind şahı), Turan Şâh (yani Türk şahı), Hindvân Şâh, Kâbulân Şâh, Şîriyân Şâh (Azerbaycân’da), Reyhân Şâh (Hind’de), Kikân Şâh (Sind’de), Belâşcân Şâh, Dâvarân Şâh (Dâvâr ülkelerinde), Nahşaban Şâh, Kaşmîrân Şâh, Bekerdân Şâh, Kuzâft Şâh.⁴⁹

-Horasan’da ve Doğu’da Kullanılan Hükümdar Lakapları

-Nişabur meliklerine Künâr, Merv meliklerine Mâhûye, Serahs meliklerine Zâzûye, Ebîverd meliklerine Behmene, Nesâ meliklerine İbrâz, Garşistân meliklerine Berâzbende, Merverûd meliklerine Keylân, Zâbulistan meliklerine Fîrûz, Kâbul meliklerine Kâbulşâh, Tirmîz meliklerine Tirmîzşâh, Bâmeyân meliklerine Şîr-i Bâmeyân, Sogd meliklerine Fîrûz, Fergana meliklerine İhşid, Rayevşârân meliklerine Rayevşâr, Cûzecân meliklerine Kûzkâhuzâh, Harezmi meliklerine Hüsrev-i Harezmi, Huttal meliklerine Huttalânşâh veya Şîr-i Huttalân, Buhara meliklerine Buharahudâ, Ustrûşene meliklerine Afşin, Semerkand meliklerine Tarhan, Sicistan meliklerine Ruhac, Dâver ülkelerinin meliklerine Rutbil, Herat, Bûşenc ve Bâdgîs meliklerine Barazân, Kisse meliklerine Neydûn, Buttem meliklerine Na’na’a, Verdâne meliklerine Verdânşâh, Cercân meliklerine Sûl, Mâverâünnehir meliklerine Kuşânşâh, Türk meliklerine Heylûbhakan, Yabgûhakan, Şâbehakan, Sincinûhakan, Mânûşhakan, Fîrûzhakan, küçük Türk boylarının meliklerine ise Tarhan, Nizik, Hurtekin, Temrûn, Guzuk, Suhrâb, Fûrak denir.⁵⁰

3. Türklerle İlgili Bilgiler

Yakubî’nin eserindeki kadar yoğun olmasa da İbn Hurdazbih’in eserinde Türklerle ilgili pasajları bulmak mümkündür: “Nûşecânû’l-A’lâ’dan sonra Toguzguz hakanının şehrine varılır. Toguzguz hakanının şehri yürüyerek 3 aylık bir mesafedir. Burası büyük yerleşim yerlerinden ve halk olarak Türklerden oluşmaktadır. İçlerinde Mecûsîler bulunmakta ve bunlar ateşe tapmaktadırlar. Ayrıca içlerinde zındıklar da vardır. Hükümdarları demirden oniki kapısı bulunan büyük bir şehirde oturmaktadır. Bu şehrin halkı da zın-

49 İbn Hurdazbih, 29-30

50 İbn Hurdazbih, 45-46

dıklardan oluşmaktadır. Buranın sağ tarafı Kaymâk,⁵¹ ön tarafı ise Çîn bölgesidir ve 300 fersahlık bir mesafededir. Toguzguz melikinin sarayının en üst tarafında yüz adam alabilen ve beş fersahtan görülen, altından bir otak vardır. Kîmâk hükümdarlarına gelince; onlar çadırlarda otururlar ve otlaklarda dolaşırlar. Burası ile Taraz arası çorak bir arazide 81 günlük bir mesafedir. Türklerin ülkelerine gelince: Toguzguların ülkeleri Türk ülkeleri içerisinde en geniş olanıdır. Onların sınırları Çin, Tübbet, Harluklar, Kîmâklar, Oğuzlar, Cifrler, Becenekler, Türkeşler, Özkeşler, Hıfşâhlar ve Hırhîzlara kadar olan bir alanı kaplamaktadır. Hırhîzların bulunduğu bölgelerde misk bulunmaktadır. Harluhlar ile Halaçlar nehrin bu tarafındadır. Fârâb şehrine gelince; burada Müslümanların ve ayrıca Harluh Türklerinin silahları bulunmaktadır. Türklerin şehirlerinin toplamı altmış adettir.”⁵²

4. Hindistan’da Bulunan Yedi İnsan Topluluğu

Klasik olarak “kast sistemi” olarak adlandırılan Hindistan toplum yapısı İbn Hurdazbih’in eserine de konu olmuştur:

“1. Şakeseriyye: Önde gelen kesimdir. Hükümdarlar bunlardan çıkar ve bütün halk bunlara secde ederler. Onlar ise başkalarına secde etmezler.

2. Berâhime: Asla içki içmezler

3. Kisteriyye: Sadece üç kadeh içki içerler ve brahmanlarla evlenmezler.

4. Şûderiyye: Hindistan halkının tarımla uğraşan kesimini oluştururlar.

5. Beyşiyye: Bu grupta olanlar zanaat ehlidirler ve üretimle meşgul olurlar.

6. Sendâliyye: Kendi hallerinde ve vakitlerinin çoğunu eğlencede geçirirler kadınları güzeldir. .

7. Zenbiyye: Vakitlerinin çoğunu diğerleri gibi eğlence ile geçiren oyun ehlidirler ve kendileri daha esmerdirler.”⁵³

Toplum katmanlarının dışında genel olarak Hindliler ile ilgili olarak şâğıdaki bilgileri vermektedir: “Hindistanda toplam olarak 42 millet mevcuttur. Bunların içerisinde Allâh’a ve Rasûlüne inananlar olduğu gibi, Rasûlüllâhı kabul etmeyenler ve bütün bunları reddedenler de vardır. Hindliler, sihir yoluyla istediklerini elde ettiklerini iddia etmektedirler. Sihir vâsıtasıyla zehirlemek istedikleri birisini zehirlemekteler; aynı şekilde zehirlenen birisinden de bu zehri çıkarmaktadırlar. Onların vehimleri ve düşünceleri vardır. Bunlar vâsıtasıyla sorunları çözmekte veya bağlamaktadırlar. Böylelikle zarar vermek istediklerine zarar vermekte, fayda vermek istediklerine de fayda vermektedirler. Hindlilerin düşünceleri açığa çıkarma güçleri vardır; öyle ki, maharetli ustalar bile bunu gördüklerinde hayretler içerisinde kalmaktadırlar. Hatta yağmuru ve soğuğu engelleyeceklerini bile iddia etmektedirler.”⁵⁴

51 Kîmâklar veya Kimekler, Batı Göktürk Kağanlığı’nın yıkılışından sonra M. VII yüzyıl ortalarında Kuzey Altay dağları ve İrtiş ırmağı civarında yaşayan Türk kavmi. Bkz: Bolat Kumekov, “Kimekler”, *Türkler Andsiklopesidisi, (TA)*, İstanbul, Yeni Türkiye yay., 2002, II, 767

52 İbn Hurdazbih, 39-40

53 İbn Hurdazbih, 69-70

54 İbn Hurdazbih, 70

5. Berberlerin Özellikleri

Hindlilerde olduğu gibi, Berberler hakkında da bilgi vermektedir: “Berberler aşağıdaki gruplara ayrılırlar: Hevvâra, Zenâta, Darîse, Magîle, Nefze’den olan Verfecûme, Valîta, Matmâta, Sinhâce, Nefze, Kutâme, Lûta, Muzâta, Zebbûce, Nefûse, Lamta, Saddeyne, Masmûde, Gummâra, Kâlîme, Evribe, Ûtîte, Benî Simcûn, Zenâte’den olan Ebkete, Benî Verkelân, Benî Yasdurân, Benî Vertecî, Benî Menhûsâ. Berberlerin yurdu Filistin’di. Hükümdarları da Câlût idi. Davud onu öldürünce Berberler Magrib’e göç ettiler ve Lûbiye ile Merâkiye’ye vardılar ve burada ayrıldılar. Zenâta, Mugîle, Darîse ve Fersana dağ tarafına, Lûta ise Berka’ya yerleşti. Burası Rum topraklarındaki Antâblus’tur; bu kelime “beş şehir” anlamına gelmektedir. Hevvâra ise Ayâs şehrine yerleşti. Burası “üç şehir” anlamına gelen Atrablus şehridir ve o dönemde Rumlarda idi. Rumlar ise denizde bir ada olan Sikilye’ye (Sicilya) göç ettiler. Daha sonra Berberler Tanca’nın arka taraflarında yer alan Sûsu’l-Ednâ’ya doğru yayıldılar. Burası Kulûniye şehridir ve Kayrevan’dan 1.150 millik bir mesafededir. Daha sonra Afrikalılar ile Rumlar, Berberlerle yapılan bir anlaşma sonrasında kendi şehirlerine dönmek istediler; fakat onların bu isteklerine Berberler karşı çıktılar. Bunun üzerine onlar da varıp dağlara ve çorak yerlere yerleştiler. Ne zaman ki buraları Müslümanlar tarafından fet-hedildi, işte o dönemde Rumlar ve Afrikalılar yurtlarına geri döndüler.”⁵⁵

6. Ashâbi’r-Rakîm

Ashâbi’r-Rakîm, İbn Hurdazbih’in eserine aldığı ve bugünkü İznik civarlarında bulunan bir yerde bulunan ve muhtemelen mumyalı cesetlerdir. Şimdi bunlarla ilgili bilgiyi İbn Hurdazbih’ten alalım:

“Ashâbi’r-Rakîm’e gelince; onlar Ammûriye ile Nikiyye arasında Hurme denen bir yerdedirler. Vâsık Billâh, Muhammed b. Musa Münecim’i Ashâbi’r-Rakîm’e bakması için Rum ülkesine gönderdi. Rumların başında bulunan kişiye de kendisine gelen şahsa iyilik ve ihsanda bulunmasını isteyen bir mektup kaleme aldı. Muhammed b. Mûsâ’nın bana anlattığına göre, Rumların büyüğü, onları, beraberlerinde birisi olduğu halde Karra’ya gönderdi. Muhammed Musa ve beraberindekiler 4 merhalelik bir mesafeyi yürüdüler ve bir dağın kenarına vardılar ki, bu dağın yüksekliği 1.000 zirâ’dan az değildir. Bu dağda Ashâbi’r-Rakîm’in bulunduğu yere doğru ilerleyen bir mağara vardı. Mühammed b. Musa ve beraberindekiler bu mağaranın yanına kadar geldiler. Bu hadiseyi Muhammed b. Musa şu şekilde anlatmaktadır: “Biz bu dağın tepesine doğru tırmanmaya başladık. Burada bir kuyu vardı ve biz, bu kuyunun dibindeki suyu gördük. Daha sonra girişte bulunan geniş kapıya kadar geldik ve 300 adım kadar yürüdük. Böylelikle çıktığımız yerin hizasına ulaşmış olduk. Karşımızda işlenmiş direkler üzerine inşa edilmiş bir revak ve bunun üzerinde birkaç ev vardı. Bu evlerden birinin eşiği bir insan boyu kadar yüksekti ve eşiğin üzerinde ölülerin gömülü olduğu evin kapısı

vardı. Kapıda bir adamla birlikte, hadım edilmiş, genç ve yakışıklı birisi duruyordu. Kapıda bekleyen adam bizim o evde bulunan cesetleri görmemi-zi engellemeye çalışıyordu. Bunu sağlamak için de “bu cesetleri görenin başına mutlaka bir işin geleceğini” söyleyip duruyordu. Bu şekilde yaparak, bizden para koparmaya çalışıyordu. Bunun üzerine ben de: “Bana izin ver ve beni bırak. Ben bu cesetleri görmek istiyorum. Başıma ne iş gelirse gelsin, sen sorumlu değilsin” dedim. Yanımda bulunan kölemlle birlikte, beraberimizde kalın bir mumla birlikte bu eşiği tırmandık. Cesetlere baktım ve dokundum. Bu esnada etleri ve derileri elimde kaldı. Vücutlarının kokmaması için sır, kâfûr ve mürre ile sıvanmıştı. Bu cesetlerin etlerinin kemiklerine yapışmış olduğunu müşahade ettim. Bu cesetlerden birisinin göğsüne elimi gezdirdiğimde kıllarının sertliğini hissettim. Kılları hâlâ sağlam olarak duruyordu. Görevli olan kişi bize bir yemek hazırladı ve bizden kahvaltıyı beraber yapmamızı istedi. Onun yemeğini tattığımızda nefret ettik ve yediklerimizi çıkardık. Bununla o adam bizi öldürmek veya boğmak istiyordu. Böyle yaparak Rum melikinden istediği mükâfatı elde ediyordu. Bunun üzerine ona: “Senin bizi, hayatta olan ölülerin yanına götürceğinizi düşündük. Halbuki bunlar öyle değil.” dedik.”⁵⁶

7. Rum Patrikleri

“12 adet patrik vardır ve bunlar ne azalır ve ne de artarlar. Bunların altı tanesi Konstantiniyye’de Hadreti’-t-Tâga’da ikâmet etmektedirler. Geriye kalan altı tanesi ise az önce saydığımız bölgelerde bulunmaktadır.

Bunlar:1. Ammûriye patriği 2. Ankara patriği 3. Erminiyyâk patriği 4. Tırâkıye patriği: Burası Konstantiniyye’nin arka kısmında, Burcân tarafındadır 5. Sıklıyye patriği: Burası Afrika’nın karşı tarafında büyük bir ada bölgesidir 6. Serdâniye patriği: Bu bütün adaların sahibi olan patriktir.”⁵⁷

8. Rumların Özellikleri

İbn Hurdazbih rumlar hakkında detaylı malumat vermektedir:

“Rumların elinde bulundurdıkları en büyük şehir Konstantiniyye’dir. Buraya “Bezrûm” demektedirler. Rumların en büyük melikleri ve ululadıkları kişiler burada bulunmaktadır. Babadan oğula geçen bir melikleri yoktur. Hatta yazılı bir kitapları da bulunmamaktadır. O melik “Galbe”dir. Onlara erkekler ve kadınlar hükmedebilmekte; Bâsilî denen kişi de hükümdar olmaktadır. Kıyafeti erguvan renkli, ipek bir kumaştır. Bunun içerisinde biraz siyaha çalan bir ışıltı bulunmaktadır. Erguvan renkli ve parlak kırmızı elbiseleri hükümdarlardan başkası giymez. Buna yeltenen kişi öldürülür. Söylenildiğine göre, melikin kıyafeti parlak kırmızı ve parlak siyahtır. Bu şehirde 400 bey vardır. Onların kıyafetleri ise altınla işlemeli atlas yeşilidir. Onlar melikin işareti heyetinde bulunmakta ve onun emir ve isteklerini yerine getirmekte, patriklerin dediklerini de yapmaktadırlar. Onların içlerinde İstanbul’un işlerini gören ile melikin hacibliğini yapan da bulunmaktadır. Bunlar

“İsmail’in oğlu üzerine” kılıç kuşanmakta, ölüm emri vermekte ve belki de esirleri taş baltalarla yaralamaktadırlar. Hatta onları yanar haldeki fırınlara atmaktadırlar. Melikin kapısında daima 4.000 atlı ile 4.000 asker hazır beklemektedir. Melikin karargâhında ister daimi, isterse de gezici olarak başlarında atlı vaziyette birer patriğin bulunduğu atlı ekip/atlı tabur vardı. Her bir ekibin/taburun adedi 12.000 idi ve bu sayının 6.000 adedi ücretli çalışan geriye kalan 6.000 adedi ise er statüsündeydi. Bu dönemde Melik, Arap beldelelerine doğru yola çıkmıştı ve Konstantiniyye’den dört günlük bir mesafede bulunan Deravliye’deydi.”⁵⁸

9. Dünyanın Harikaları

Dünyanın o dönemdeki harika yapıları hakkında İbn Hurdazbih’te detaylı bilgi bulmak mümkündür: “Abdullâh b. Amr b. As demektedir ki: “Dünyanın harikaları 4 tanedir. Bunlar:

1. İskenderiye minaresinde asılı olan aynalar

Bunların altında oturan birisi Konstantiniyye’de bulunan birisini görebilmektedir. Halbuki aralarında deniz bulunmaktadır. İskenderiye minaresinde 300 ev ve 66 adet dairevi ev bulunmaktadır. En yüksekinde ise bir mescit vardır. Bir veya iki atlı onun en yukarisına kadar basamak olmaksızın at sürebilirler. Muhakkak ki atlılar ve insanlar tıpkı Samarra’da bulunan minaredeki gibi buraya dönerek çıkarlar. Bu minare, deniz kenarındadır ve deniz suları bu minarenin temellerine çarpmakta ve hiçbir gemi onun altından geçmeden karaya yanaşamamaktadır. Şehrin içerisinde havâîlerden Butros ve Pavlos adına inşa edilmiş bir kilise vardır. Bu iki havarî buraya defnedilmiştir. Bu kilisenin uzunluğu 300 zirâ’, eni ise 200 zirâ’dır. Kalınlığı ise 80 zirâ’dır. Köprü pirinç döşemedir, direkleri de yine pirinç dökümlüdür. Kilisenin ve dükkanların çatıları sarı Rum pirincinden yapılmaz. Rum ülkesinde 1.200 kilise vardır. Çarşılarının tümü beyaz mermer döşelidir. Ayrıca 40.000 hamam bulunmaktadır. Burada Beytü’l-Mukaddes’e benzeyen bir kilise mevcuttur. Bu kilisenin boyu 1 mil civarındadır. Kilisenin içerisinde kırmızı zümrütten bir kesim yeri(mezbah) vardır. Kurbanlar kesim için buraya getirilmektedir. Bu kesim yerinin uzunluğu 20 zirâ’, eni ise 6 zirâ’dır. Kesim yerini saf altından 12 heykel taşımaktadır. Buradaki heykellerin her birinin uzunluğu 2.5 zirâ’ civarındadır. Bu heykellerin her birinde kırmızı yakuttan ikişer tane göz bulunmakta ve bunlardan çıkan ışıkla kilise aydınlanmaktadır. Bu kilisenin saf altından 28 adet büyük kapısı mevcuttur. Abanoz ve şimşirden yapılmış kapıların haricinde 100 adet de pirinç dökme kapı mevcuttur. Usta işlemeciler, bu tahta kapıları öylesine işlemişlerdir ki, bunlara paha biçilememektedir. Surların civarlarında ise içlerinde ruhbanların yaşadığı 1.220 adet sütun bulunmaktadır.

2. Endülüs topraklarında bulunan ve elleri açık konumda, kurşundan yapılmış atlılar.

57 İbn Hurdazbih, 39-40

58 İbn Hurdazbih, 98

Bunların arkalarında herhangi bir yol ve iz bulunmamaktadır; ayrıca karıncalardan başka bunlara uğrayan bir canlı da yoktur.

3. Âd topraklarında bulunan ve kenarında bakırdan bir geminin barındığı, bakırdan yapılmış minare.

Haram aylar geldiğinde bu minareden sağanak biçimde su akmakta ve insanlar bu sudan içmekte, hayvanlarını sulamakta, havuzlara doldurmaktadırlar. Haram aylar bittiğinde, bu su da kesilmektedir.

4. Bakırdan yapılmış bir ağaç ve bunun üzerinde bulunan pirinçten yapılmış sığırcık kuşları.

Zeytin vakti geldiğinde bu bakırdan yapılmış kuşlar sararmaktadır. Uçan sığırcık kuşları gelmekte ve her biri iki tane ayaklarına bir tane de gagalarına olmak üzere üçer tane zeytin almaktadırlar. Aldıkları bu zeytinleri götürüp bakırdan yapılmış sığırcık kuşlarına atmaktadırlar. Rum halkı bunlardan kendilerine yetecek kadar olanı ezmekte, yağ ve aydınlanma niyetine kullanmaktadırlar.”⁵⁹

10. Dünyanın Gariplikleri

Dünyada yer alan gariplikler şunlardır:

1. Endülüs topraklarında bulunan Sıkılıyye'deki ateş dünyanın garipliklerinden birisidir.
2. Hindliler bir taş ile aydınlanmaktadırlar. Hindlilerden birisi bu ateşi almak istemiş ama bunu başaramamıştır.
3. Sıkılıyye bölgesinde Fransa'da görünen cinsten büyük karıncalar yoktur.
4. Kurtuba bölgesindeki topraklarda yırtıcı hayvan çok bulunmasına karşılık, buralarda maymun ve maymun türü hayvanlar bulunmamaktadır.
5. Hazar denizi kıyısındaki Rum topraklarında ve Mustatille denilen topraklarda yazın ve kışın yağmur daima yağmaktadır.
6. Deyyas bölgesinde bulunan halk nemden dolayı hasat ettikleri mahsulü dövmemektedirler. Bu nedenle buğdayları başaklarında evlerine toplarlar ve ihtiyaçları olduğunda bundan ihtiyaçları kadarını kullanırlar. Bu başakları elleriyle ovalarlar ve un haline getirdikten sonra bununla ekmek yaparlar.
7. Onların ülkelerinde şahin çok bulunmaktadır. Halbuki bizim ülkemizde karga çoktur. Bunlar sürü halindedir ve ne kadar oldukları hesap edilememektedir. Onlar aynı zamanda tavuk beslemektedirler.
8. Hicaz ve Yemen halkları sadece yazın yağmur almakta ve buralarda kış mevsimleri bereketli olmaktadır. San'a ve onun bitişiğinde olan yerler haziran, temmuz, ağustos ve bazen eylül aylarında zevalden, güneşin batışına doğru yağmur almaktadır. Bu topraklarda birisi bir başkası ile nehrin ortasında karşı karşıya gelir ve ona: “Yağmur yağmadan önce acele et; zira bu mevsimlerde buralarda yağmur eksik olmaz” der.

9. Garip ve tuhaf görünümlü evlerden iki tanesi Endülüs'te Mülûk şehrinde(Kral şehri) bulunmaktadır. Bu evlerden bir tanesi, buralar fethedildiğinde hükümdarların eviydi. Bu evde çok sayıda hükümdara ait olan 24 adet taç vardır. Bu taçlardan bir tanesinin bile kıymetine paha biçilememektedir. Her bir tacın üzerinde sahibinin ismi ve tacın yaşı ile bu tacı hangi hükümdarın ne kadar kullandığı yazılıdır. Bu evde aynı zamanda Süleyman b. Davud-(a)'un sofrası da bulunmaktadır.Diğer evde 24 adet kilit mevcuttur. Bunların hepsi tek bir melike aitti. Her biri idareci olduğunda bir kilit eklerdi. Lazrîk zamanına kadar bu evde ne olduğu bilinmemekteydi. Bu melik ise onların son melikidir ve "bunu benden başka bilen yoktur" demektedir. Bu evde hazine ve mücevheratın bulunduğu sanılmaktaydı. Bir gün Uskuflar ve Şamâmlar toplandılar ve bu durumu kendisine ileterek, ona kendisinden önceki meliklerin ve babasının bu evde neler yaptığını anlatmasını, ancak orayı açmamasını istediler. "Gördüğün şeylerden hatırına gelenlere bize anlat. Biz senin için toplanır ve seni savunuruz. Sen bu kapıyı açma!" dediler. Melik onları dinlemedi ve kapıyı açtı. Evde ayakları nallanmış atlar üzerinde sarıklı, bellerinde kemer, sırtlarında ok bulunan olan soylu Arapların resimleri vardı. Bundan sonra bir sene içerisinde Araplar buraya geldiler ve bu kapıdan girerek buraları fethettiler. Güçlü ve kudretli bir şahsiyet olan Kuteybe b. Müslim Beykend denilen bir şehirde yerleşiktir. Buraya Selâîm'den tırmanılır.⁶⁰

11. Dünyanın Tuhaf Yapıları

İbn Hurdazbih dünyadaki tuhafyapılarla ilgili çok geniş bilgi vermektedir. Biz burada bu bilgilerin küçük bir kısmını vereceğiz:

-Mısır'da iki adet kalın piramit:

Bunlardan her biri 400'er zirâ' uzunluğundadır. Her iki piramit de yükseldikçe incelmektedir. Bunların her ikisi de mermerden yapılmıştır. Uzunlukları 400'er zirâ', enleri de 400'er zirâ"dır. Bu ölçüler melik(sevde) zirâ'sı ileler. Piramitlerin üzerlerindeki bir tabakaya sihirli, garip işaretlerle tıp ve yıldız ilmine dair bir takım şeyler yazılmıştır. Bunların Sultan Batlamyus Kâlûzî döneminden oldukları söylenmektedir ama işin doğrusunu Allâh bilir. Bu yazıda: "Bu ikisini ben inşa ettim. Mülkünde kuvvetli olan birisi de bunları yerle bir etsin. Zira yıkmak yapmaktan daha kolaydır. Ancak dünyanın haracı onun yıkımına kalmaz." yazmaktadır.Bu iki büyük piramitin civarında 110 adet daha küçük piramit olduğu söylenmektedir.

-Minf şehri:

Minf, firavunların şehridir. Firavun buraya yerleşmişti. Şehrin etrafına 70 kapı yaptırdı. Ayrıca yine şehrin etrafına demirden ve bronzdan bir sur inşa ettirdi. Bu şehrin altında geçen dört adet de nehir bulunmaktadır. Firavunların diğer şehirleri Mel'ab-ı Fâmiye, Tedmür, Ba'albek, Leddü, Bâb-ı Ceyrûn'dur.

60 İbn Hurdazbih, 134-135

-Mısır topraklarında Aynu Şems'te bulunan iki adet sütun:

Bu tarz sütunların geri kalanları da buradaydı. Her bir sütunun başında kurşundan yapılmış bir halka vardır. Bu halkanın altından su damlamaktadır. Damlayan bu su, sütunun yarısına kadar gelmekte ve sabah-akşam kesilmemektedir. Zira bu yeşil sütunun konulduğu yer nemli olduğundan damlayan su yere ulaşmamaktadır. Bu sütun Hüşenk'in inşa ettirmiş olduğu binalardandır.

-Ahvaz'daki Sus kalesi:

Bu kale, kalenin üzerinde bulunan bir kaledir. Bunun benzeri bir kale Sûsu'l-Aksâ'dadır. Bu ikisi de Hûşenk'in binalarındandır.

-Ruhâ kilisesi:

Rumlar Ruhâ kilisesinden daha kıymetli başka kilisenin olmadığını söylerler.

-Menbic kilisesi:

Ahşaptan yapılmış kiliseler içerisinde ise Menbic kilisesinden daha değerlisi yoktur.

-Kusyân:

Mermerden yapılmış binalar içerisinde Antakya'daki Kusyan'dan daha kıymetlisi yoktur.

-Hıms kilisesi:

Taş örme kiliseler içerisinde Hıms kilisesinden daha kıymetlisi yoktur.

-Kisra'nın Medain'deki eyvanı:

Ben de diyorum ki: kerpiç örme binalar içerisinde Kisra'nın Medain'deki eyvanından daha kıymetlisi yoktur.⁶¹

12. Ülkelerin Tabiatlarında Bulunan Garip Durumlar

Tibet'e giden kişi belli bir sebep olmaksızın kendini gülmekten alıkoymaz ve kendisini mutlu hisseder. Bu durum buradan çıkıncaya kadar sürer. Müslümanlardan birisi Çin'in dışında kalan Şilâ denilen yere gittiğinde buralarda altının çok olduğunu görür. Buraların güzelliğinden dolayı da yerleşir. Tabii ki buradan da dışarıya çıkmaz. Musul'da ikâmet eden birisi burada kuvvet bulur. Ahvaz'a yerleşen biri ise aklını kaybeder, eksik kalır; çünkü burası kızıl ve humma hastalıklarının bulunduğu bir bölgedir. Burada bu hastalıklara tutulmayan birisi yoktur. Câhız'a ulaşan çok sayıda sözlü rivayet vardır. Bu rivayetlere göre yeni doğanlar bile hummalı olarak doğmaktadırlar. Ahvazlılar böyle hastalıklı insanları yerleşim yerlerinden uzakta bulunan Tâun dağında toplamaktadırlar. Bunların evlerinde öldürücü akrepler vardır. Buralarda bulunan güzellikler kimi zaman değişir. Bu durum Antakya'da da böyledir. Zenc bölgelerine giren kişi uyuz olmaktan kurtulamaz. Yaz aylarında Massîsa'daki çok oruç tutan birisi siyah sarılığa tutulur. Bazen de deli olur. Bahreyn'de oturan kişinin dalağı büyür ve sararır. Rasûlullâh-(a)'ın şehrinde yürüyen kişi, burada tatlı ve hoş bir koku ile karşılaşır. Fars topraklarından Şiraz'da da tatlı bir koku vardır.

61 İbn Hurdazbih, 138-139

Bugüne kadar hâkimler demişlerdir ki:

Yaratılış olarak şehirlerin en güzeli Rey'dir. Buranın çok gizemli tarafları vardır.

Şehirler içerisinde yapım olarak en güzeli ise Cercân'dır.

Eski zamanlarda ve yenilerde yeri en güzel olan Cündeysâbûr'dur. Zira bu şehrin güzel nehirleri vardır. Aynı şekilde Merv de bu güzel şehirlerden birisidir. Onun da zarif yiyecekleri ve su sarnıçları vardır. Bunlardan bir başkası ise Gûta'dır. Buranın iki vadisi vardır. Bunlardan bir başkası Mendâm'dır. Burada 40 gün boyunca soğan yenir; ve bu da yüzü güzelleştirir. Bunlardan biri de Nasîbîn'dir. Burada Hirmas nehri vardır. Bunlardan birisi de Saymara'dır. Bu şehrin iki kalesi vardır. Bunlardan bir tanesi Basra'dır. Basra'nın iki nehri vardır. Bunlardan biri Fâris'tir. Buranın inşaatçı bir halkı vardır. Müsteşraf ve Şehrizur da bu güzel şehirlerdendir. Bu şehirlerin her bir tarafında bağlar ve bahçeler bulunmaktadır. Meyan'da bir nehir vardır. Bunlardan başka Medâin, Sûs, Düceyl'in 4 vadi arasında bulunan Tüster, Mesrukan, Mehruban, Bâsiyân, Nihâvend, İsfahan ve Belh dünyanın güzel şehirlerindedir. Temizlik, büyüklük, güzellik ve şeref bakımından Cebel-i Soğ'da bulunan Semerkand'dan daha güzeli yoktur. Hudayn b. Münzir er-Rakkâşî, bu şehri şöyle benzetmektedir: "Burası yeşil gökyüzü, sarayları İşrak yıldızları, nehirleri güçlü kollar, surları güneş gibidir." Kubad meliki şöyle demektedir: "Memleketime Medâin, Sâbûr, Erracân, Rey, Nihâvend, Hulvan ve Mâsebezân'ın meyvelerini bol bol getiriyorum."⁶²

A. Ekonomik Nitelikli Bilgiler

Coğrafi ve kültürel yönünü ele aldığımız İbn Hurdazbih'te ekonomik bilgilendirme de dikkate değer bir ölçüdedir. Bu bilgilendirmeyi yaparken bölgeyi ekonomik değerleri ile tanıtmaya ve yörenin haracının miktarını verme şeklinde iki farklı metod kullanmaktadır. Şimdi bunları ele alalım; bu detaylı açıklamayı yapmadan önce İbn Hurdazbih'in eserinde kullanılan ekonomik sembollerini verelim. Böylelikle daha sonra vereceğimiz detay bilgileri kolay anlama imkanımız olacaktır.

1. İbn Hurdazbih'te Kullanılan Ölçüler

İbn Hurdazbih eserinde çok sayıda ölçü kullanmaktadır. Şimdi bunların karşılıklarını geçtikleri yerlerle birlikte verelim:

"Yeryüzünün dönüşü Hatt-ı İstivâ(Ekvator) bölgesinde 360 derecedir. Her bir derece 25 fersah, her fersah 12.000 zir'adır. Bir zir'a 24 esba'(parmak); bir esba'(parmak) 6 habbet-u şa'îr(arpa tanesi)'dir. Bu arpa taneleri uçuca değil de yan yana dizilmiş şekildedir. Bu şekilde 9.000 fersahtr. Ekvatorla her bir kutup bölgesi arasında 90 usturlab derecesi vardır."⁶³

Yukarıdaki ifadede fersah, zirâ', esba', habbet-u şa'îr ve usturlab derecesi ölçüleri geçmektedir.

62 İbn Hurdazbih, 146-147

63 İbn Hurdazbih, 15

-**Fersah**: 3 mile eşittir. Yaklaşık 6 kilometredir. Fersah, 3 mile eşittir ve yaklaşık 6 km.'dir.⁶⁴

-**Zirâ'**: Yaklaşık 65 cm.'ye tekabül eden bir ölçü birimidir.⁶⁵

-**Esba'**: 3.125 cm civarında bir uzunluk ölçüsüdür.⁶⁶

-**Habbet-u Şa'îr**: Habbetü şa'îr, bir uzunluk birimidir. Uzunluğu 0.205 cm'ye eşittir.⁶⁷

-**Usturlab Derecesi**: Usturlâb, yıldızların hareketlerini tetkik ve hesap etmek için yapılan aletin adıdır. Bu aletin İsa'nın doğumunda iki asır evvel eski Yunan alimlerinden Hipark tarafından icat edildiğine ve Batlamyus tarafından kullanıldığına dair işaretler vardır. Müneccimler, kullandıkları bu aletle herkesin talihini, savaşların geleceğini söylerlerdi.⁶⁸ Muhtemelen İbn Hurdazbih, o dönemde kullandığı bir usturlabın derecesini kastetmektedir.

"Şâd Behmen vilâyeti ise aynı zamanda Dicle vilâyetidir ve dört kasabası bulunmaktadır. Bunlar, Behmen Erdeşîr, Meysân (veya Melvî), Dest-i Meysân (veya Übülle) ve Eber Kubâd kasabalarıdır. Dicle'nin haracı 8.500.000 dirhemdir. Dicle kasabasının batısından Düceyl ve Fırat nehirleri akmaktadır."⁶⁹

Yukarıdaki ifadede ekonomik bir değer olan "harac" ifadesi geçmektedir. Şimdi bu değeri açıklayalım:

-**Harac**: Arapça "harc" kökünden gelen ve sözlük anlamı "toprakтан çıkan şey" olan harac kelimesinin Arapça'ya Akkadca veya Ârâmice'den geldiği yahut Süryânice aracılığıyla Grekçe'den geçtiğine dair farklı görüşler vardır. Talmu'tta "baş vergisi", Pehlevîce'de "vergi (özellikle araziden alınan)" ve Ârâmice'de "vergi" anlamlarına gelen ve söylenişleri birbirine yakın kelimelere rastlanmaktadır. İslâm fütühâtından önce Arapça'da yer aldığı bilinen kelimeye toprak, bina, hayvan, köle gibi kaynakların ürün, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbirleri ile alakalı çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Genel olarak tobaanın mal varlığından a linan vergileri ifade eden harac zaman içerisinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır.⁷⁰

"Anbar Kasabası: Beş köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 250 adettir. Buğday 2.300 kur, arpa 1.400 kurdur. Paraları 150.000 dirhemdir."⁷¹

Bu ifadede de "kur ve dirhem" ölçüleri geçmektedir. Şimdi bunları açıklayalım:

-**Kur**: Buğday ticaretinde 1250, arpa ticaretinde 1000 menn üzerinde işlem gören bir ölçektir. Yukarıdaki rakamlar buğdayda 1015.6 kg, arpada ise 812.5 kg'a karşılık gelmektedir. Bkz: W. Hinz, 53. Menn ise Mekke'de Ortaçağın sonlarına kadar 260 dirhemlik (812.5 gr.) ağırlığı "rıtlı" olarak geçer-

64 Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev: A. Sevim, İstanbul 1990, 76

65 W. Hinz, 79

66 Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık yay., 1995, 469

67 S. Mutçalı, 145

68 Bkz: M. Z. Pakalın, II, 554

69 İbn Hurdazbih, 19

70 Cengiz, Kallek, "Harac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans.*, 16, 71-88

71 İbn Hurdazbih, 21

di. 1320'de 1 menn, et ticaretinde 6.2/3 Mısır ritli, yani 3 kg'dı. 1327-46 yıllarında buğday, bal ve hurma ticaretinde 1 menn 3 Mısır ritli, yani 1.35 kg'dır.⁷²

-Dirhem: Bütün İslâm ağırlık ölçüsü sisteminin temelini Yunanlıların drahmisine dayanan dirhem ile Roma-Bizans ölçüsü Solidus'a dayanan miskâl oluşturur. Dirhem'in miskâl'e oranı 7/10, uygulamada ise 2/3'tür. Diğer bütün ölçülerin tespiti bu iki birimin doğru bir şekilde tespit edilmesine bağlıdır. İslâm toplumlarında, kullanıldığı bölge ve zamana göre değişen birçok dirhem ve miskâl ağırlıkları görülür. 10/7 oranı prensibine göre klasik gümüş dirhem'in ağırlığı 2.97 gramdır.⁷³

"Seybeyn ve'l-Vukûf Kasabası, çok sayıda kasabadan bir araya gelmiş ve tek bir tane olmuş bir kasabadır. İki kasabanın büyüklüğünden daha büyüktür. Buranın öşrü (onda bir) buğdaydan 500 kur, arpadan 5.500 kurdur. Paraları ise 150.000 birimdir."⁷⁴

Yukarıdaki ifadede "öşür" terimi geçmektedir.

Öşür: Sözlük manası "onda bir" olup toplumsal yardım için alınan 10/1 nispetindeki vergidir.⁷⁵

"Eskiden Kubâd meliki İbn Fîrûz tarafından toplanan vergilerin miktarı 150 milyon dirhem karşılığıdır. Ömer b. Hattâb, Sevâd arazisinin ölçülmesini istemiştir. Bu arazi uzunluğuna 'Uls ve Harbâ'dan Abbâdan'a doğru 125 fersah, enine ise Akabet-i Hulvân'dan Uzeyb'e 80 fersahtır. Ekilebilir arazisi 36 milyon cerîb'dir."⁷⁶

Yukarıdaki ifadede "cerîb" terimi geçmektedir.

Cerîb: "Parsel" kelimesinin karşılığı olarak "cerîb" kelimesi kullanılmaktadır. Bu ise 1592 m²'ye karşılık gelmektedir. Bugün ise 1 cerîb, 1 hektar karşılığı olarak kullanılmaktadır.⁷⁷

"Cebel bölgesinin şehirleri şunlardır: Mâsebezân, Mihricânkazak, Mâhu Kufe olan Dinever, Mâhu'l-Basra olan Nihâvend, Hemedan ve Kum'dur. Dinever'in haracı 3.800.000 dirhemdir."⁷⁸

Yukarıdaki ifadede "Mâh-u Kufe ve Mâhu'l-Basra" terimleri geçmektedir.

-Mâh-u Kufe: Bu ifade ile vergisi Kûfe tahsildarı tarafından alınan bir yerleşim yeri olduğu kastedilmektedir.

-Mâhu'l-Basra: Bu ifade ile vergisi Basra tahsildarı tarafından alınan bir yerleşim yeri olduğu kastedilmektedir.

"Basra'dan Abbâdan'a 12 fersahtır. Oradan Hâşebât'a 2 fersahtır. Burası deniz kenarında bulunan bir yerleşim yeridir. Bu bölgenin sağ tarafı Araplara, sol tarafı ise Farslılara aittir. Bu bölgenin genişliği 70 fersahtır. Burada Kuseyr ve Uveyr dağları vardır. Bunun yüksekliği 70'e 80 bâ'dır."⁷⁹

72 W. Hinz, 19

73 Daha detaylı bilgi için bkz: W. Hinz, 1-9

74 İbn Hurdazbih, 23

75 A. Grohman, "Öşür", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, IX, 482

76 İbn Hurdazbih, 26

77 W. Hinz, 81

78 İbn Hurdazbih, 32

79 İbn Hurdazbih, 61

Yukarıdaki ifadede “bâ” ölçü birimi geçmektedir.

Bâ: Bir uzunluk ölçüsü birimidir. Yaklaşık 2 m’ye karşılık gelmektedir.⁸⁰

“Daha sonra Melik Kâmrûn gelir ve buradan sonra Hind hükümdarlarının Çin’de bulunan topraklarına ulaşırsın. Onların topraklarında altın çoktur. Aynı zamanda gergedan da çok bulunmaktadır. Gergedan boynuzunun uzunluğu 1 zirâ’, kalınlığı ise iki kabzadır.”⁸¹

Yukarıdaki ifadede “kabza” ölçü birimi geçmektedir.

Kabza: Bir uzunluk ölçüsü birimidir. Yaklaşık 16 cm gelmektedir.⁸² Bkz: W. Hinz, 77

“Mihrâc’ın geliri(cibâye) hemen hemen günlük 200 menn altına ulaşır. Mihrâc altından bir tuğla yapar ve bunu suya fırlatır ve daha sonra “işte benim malımın yeri burasıdır” der.”⁸³

Yukarıdaki ifadede “menn” ölçü birimi geçmektedir.

Menn: Yaklaşık 165 kg’a karşılık gelen bir ölçü birimidir.⁸⁴

“Çoğunlukla 40 altın rıtlıdan 36, 24, 12 ve 6’a kadar olabilmektedir. Orduya verilenler 18 dinar ile 12 dinar arasındadır.”⁸⁵

Yukarıdaki ifadede “menn” ölçü birimi geçmektedir.

Rıtl: Bir ağırlık ölçüsü birimi olup Mısır’da 449.28 gr., Suriye’de 3.202 gr., Beyrut ve Halep’te 2.566 kg. Karşılığı olarak kullanılmaktadır.⁸⁶

İbn Hurdazbih’in eserinde geçen ölçü birimleri ve bazı teknik tanımlar bu kadardır. Şimdi de yörelerin bu zaviyeden ekonomik değerlerine bir göz atalım. Başlangıçta

İbn Hurdazbih’in ekonomik bilgiler iki çeşit olarak verdiğini söylemiştik. Şimdi bunları ele alalım:

1. Şehirlerin Ekonomik Değerleri

Bu tarz bilgilerde yörenin harman yeri sayısı ile tahıl yönünden zenginliği verilmektedir:

“Anbar Kasabası: Beş köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 250 adettir. Buğday 2.300 kur, arpa 1.400 kurdur. Paraları 150.000 dirhemdir. Katrabbul Kasabası: On köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 200 adettir. Buğday 2.000 kur, arpa 1.000 kurdur. Paraları 300.000 dirhemdir. Meskin Kasabası: Altı köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 150 adettir. Buğday 3.000 kur, arpa 2.000 kurdur. Paraları 150.000 dirhemdir. Bâduveyyâ Kasabası: Ondört köyü vardır. Harman yerlerinin sayısı 420 adettir. Buğday 3.500 kur, arpa 2.000 kurdur. Paraları 2.000.000 dirhemdir.”⁸⁷

80 W. Hinz, 67

81 İbn Hurdazbih, 66

82 W. Hinz, 77

83 İbn Hurdazbih, 67

84 Daha geniş bilgi için bakınız: W. Hinz, 19 vd.

85 İbn Hurdazbih, 99

86 Daha geniş bilgi için bakınız: W. Hinz, 34-40

87 İbn Hurdazbih, 21

2. Şehirlerin Vergileri

İbn Hurdazbih, coğrafya ağırlıklı bu eserinde hemen hemen bütün yerleşim yerlerinin vergi miktaralarını vermektedir. Şimdi bu noktayı örnekleyelim:

“Ömer b. Hattâb, Sevâd arazisinin ölçülmesini istemiştir. Bu arazi uzunluğuna ‘Uls ve Harbâ’dan Abbâdan’a doğru 125 fersah, enine ise Akabet-i Hulvân’dan Uzeyb’e 80 fersahdır. Ekilebilir arazisi 36 milyon cerîbdir. Ömer b. Hattâb, her bir parselden buğday için 4, arpa için 2, hurma için 8, üzüm için 6, yeşil hurma için ise 6 dirhem vergi koymuştur. 500.000 insan ile değişik miktarlarda cizye vermek üzere anlaşma imzalandı. Ömer b. Hattâb Sevâd bölgesinin vergisini 128.000.000 dirhem olarak tahsil etmiştir. Bu rakamı Ömer b. Abdulaziz 124.000.000 olarak tahsil ederken, Haccâc b. Yusuf bu rakamı 100.000.000 olarak değil, sadece 18.000.000 dirhem olarak tahsil etmiştir.”⁸⁸

“Rey’in haracı 10.000.000, Kûmıs’ın haracı 2.169.000, Cercân ve ona bağlı olan Nâmiye, Dihistan ve Vecle şehirlerinin haracı 10.076.000, Kirman’ın haracı 5.000.000 dirhemdir. Kirman arazisi 180 fersaha 170 fersah büyüklüğündedir. Buranın Kisra adına toplanan vergileri toplam 1.000.000 dirhemdir. Sicistan haracı, ona bağlı Muvvirik, Zühhâc, Dâvvar ülkeleri ve Toharistan sınırındaki Zâbülistan’ın haracı olan 947.000 dirhem düşüldükten sonra, 6.776.000 dirhemdir.”⁸⁹

Sonuç

Yukarıdaki açıklamalarımızın da gösterdiği üzere İbn Hurdazbih’in eseri özellikle coğrafi ve kültürel noktalarda zengin içeriği olan bir eserdir. Eserin bu iki temel özelliğinin yanısıra dikkati çeken bir diğer önemli noktası ise ekonomik içerikli bilgiler de vermesidir. Sahip olduğu bu özelliklerinden dolayı eser, günümüz tarihçisi için önem arz etmektedir.

Eserin içeriğine kısaca göz atmamız gerektiğinde, coğrafi içeriğin baskın olduğu görülecektir. Eserin adının “Yollar ve Ülkeler Kitabı” olması bu coğrafi içeriği ön plana çıkarmaktadır. Coğrafi içerikli bilgilerin başında da yollar ve güzergâhlar ile ilgili olanlar gelmektedir. Bu bilgi türünde değişik alt başlıklar mevcuttur. Bunların ilkinin klasik anlatış tarzı oluşturmaktadır. Bu anlatış tarzına göre coğrafya üzerine yazılmış olan eserler ülkeler arasındaki yolları ve mesafeleri vermektedir. Ancak İbn Hurdazbih’te bunun haricinde yollar ile ilgili kıymetli bilgiler de bulunmaktadır. Bunların ilkinin “Hicret Ettiklerinde Hz. Peygamber(s) ve Ailesinin İzlediği Yol” başlığı altında verilen bilgi oluşturmaktadır. Bu bilgi sayesinde Hz. Peygamber’in hicret yolunu öğrenme imkanı bulmaktayız. Hz. Peygamber’in hicret yolunun dışında önemli olan bir güzergâhı da yine İbn Hurdazbih’in eserinden öğrenmekteyiz. Bu yollar:

⁸⁸ İbn Hurdazbih, 27

⁸⁹ İbn Hurdazbih, 42 Bu konuda ayrıca 19, 24, 28, 32, 34, 42, 43, 44, 47, 48, 51, 58, 72, 73, 74, 78, 85, 86, 98, 99, 107, 109 ve 113. sayfalara müracaat ediniz.

- Yahudi Tacirlerin İzledikleri Yol
- Rus Tacirlerin İzledikleri Yol
- Tacirlerin Karada İzledikleri Yol

Bu üç güzergâh temel olarak bize Ortaçağ ticaretini, ticaretin nasıl işlediğini ve bu ticaret ile hangi malların ticarete konu olduğunu öğrenme imkanı bulmaktayız.

Yollar ve güzergâhlar ile ilgili bu bilgilendirmeden sonra coğrafi açıdan önemli bir başka başlığı "astronomik bilgiler" oluşturmaktadır. Bu başlık altında da dünyanın Ortaçağ dünyasında nasıl algılandığı üzerine kıymet arzedен bilgiler bulmak mümkündür. Astronomik bilgilendirmeden sonra "Ülkelerin Kiblesi" başlığı altında verilen bilgi dikkati çekmektedir. Bu bilginin içerisinde Kabe'ye göre ülkelerin kiblelerinin nasıl olduğuna dair malumat bulunmaktadır.

Coğrafi nitelikli bir başka bilgi türünü ise "Nehirler ve Çıkış Yerleri" başlığı altında verilenler oluşturmaktadır. Bu başlık altında verilen bilgilerden başlıca Fırat, Dicle ve Nil gibi büyük nehirler olmak üzere dünyanın o dönemde bilinen ve tanınan diğer küçük ölçekli nehirlerin çıkış yerleri ve güzergâhları hakkında malumat edinmek olanaklı hale gelmektedir.

Eserde dikkati çeken bir diğer başlığı ise "Dünyanın Yerleşik Olan Dört Kesimi" oluşturmaktadır. Bu başlık altında Arûfâ, Lübiye, Asyûfyâ ve İskûtiya bulunmaktadır.

Daha sonra ise Ortaçağ düşüncesinin yapısını ve doğasını anlamak bağlamında önemli bir konu dikkatimiz çekmektedir. Bu konu içerisinde dünya dörde bölünmekte bu dört bölümün nitelikleri verilmektedir. Örneğin bunlardan birisi çoğu kesimleri sıcak ve kuru, özelliği hava ve kan, ilkbahar ve çocuğa karşılık gelen olarak tarif edilmektedir.

Coğrafi nitelikli bilgilerin sonucunu ise "Haram Bölgenin Sınırları" başlığı altında verilen bilgiler oluşturmaktadır. Bu bilgi daha ziyade hacı adayları ile ilgili bilgi vermek amacıyla matuftur.

Coğrafi nitelermelerden sonra ikinci bilgi yığını kültürel içerikli bilgiler oluşturmaktadır. Bu bilgi türünde öncelikle "Yeryüzündeki Irklar ve Menşei" başlığı altında verilenler oluşturmaktadır. Bu bilgi sayesinde Ortaçağ toplumunun bu konuya nasıl baktığı anlaşılabilir hale gelmektedir.

Bu bilgi türünde ikinci önemli başlığı "Hükümdar Lakapları" oluşturmaktadır. Bu başlıkta verilen bilgilerden dönemin hükümdarlarını ve bu hükümdarlara verilen lakapları öğrenme imkanı bulmaktayız. Bu başlık altında özellikle Türk hükümdarların lakapları dikkat çekici bir pozisyonda bulunmakta ve önceliği teşkil etmektedir. Buna bağlı olarak Türklerle ilgili bilgiler de göze çarpıcı bir niteliktedir.

Hindistan'da bugün "kast sistemi" olarak adlandırılan sistemi, Berlerin özelliklerini, Ashâbi'r-Rakım denen bir grup insanı, Rum patriklerini, Rumların özelliklerini, dünyanın harikalarını ve yine dünyanın garip yönlerini, bu arada dünyanın tuhaf yapılarını bu kültürel içerikli bilgilerden edinmek imkanı hale gelmektedir.

Kültürel içerikli bilgilerin sonuncusunu “Ülkelerin Tabiatlarında Bulunan Garip Durumlar” başlığı altında verilenler oluşturmaktadır. Bu bilgi türü içerisinde “Tibet’e giden bir kişinin belli bir sebep olmaksızın kendini gülmekten alıkoyamayacağından ve kendisini mutlu hissedeceğinden başlayarak Rasüüllâh(a)’ın şehrinde yürüyen kişinin burada tatlı ve hoş bir koku duyacağına değin çok sayıda ilginç bilgi bulmak olanaklı olmaktadır.

Eserin son bilgi türünü ise ekonomik nitelikli olanlar oluşturmaktadır. Bu başlık altında temel iki bilgi türü bulunmaktadır. Fakat biz bu iki bilgi türünü daha anlaşılır kılmak için öncelikle eserde kullanılan ölçü birimlerini ve bir takım terimleri açıklamayı uygun gördük. Bu işlemin ardından iki başlık altında ekonomik bilgileri değerlendirdik. Bu başlıklar, şehirlerin ekonomik değerleri ve şehirlerin vergileri şeklindedir.

Bu bilgiler, yörelerin ekonomik yapılarını bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse İbn Hurdazbih’in eseri coğrafi, kültürel ve ekonomik açıdan son derece kıymetli bilgileri bize veren bir eser niteliğindedir.

